

Ölümün Unutulan Adı
VEBA

Ömür CEYLAN

Osmanlı medeniyetini her yönüyle temsil etmiş en önemli aydınlardan biri olan Gelibolulu Mustafa Âlî (ö.1600), Türk hükümrânlığına gireli henüz bir asrı geçmiş İstanbul'u anlattığı manzûmesinde:

Zâd u zevâde killeti öldürdü halkı hep
Her nesne nâdir anda fe'emmâ vebâsı bol¹

“Yiyecek içecek sıkıntısı halkı hepten öldürdü. Orada her şey az
bulunur, (fakat) vebâyâ gelince (bir tek o) boldur.”

diyor. Vebâ; genelde bütün salgın hastalıkların, özelde ise “tâ‘ûn” denilen ve farelerin marifetiyle yayılan ölümcül bulaşıcı hastalığın adıdır. Bilinen en büyük belirtisi durumundaki koltuk altı ve kasık çibanları sebebiyle Türkçede *yumurcak* da denir. Vebânın, aynı zamanda ehliyetli bir tarihçi olan Âlî'ye yukarıdaki beyti yazdıran meş'ûm bir geçmişi vardır ve ne yazık ki Osmanlı topraklarını terk ettiği 1850'lere dek sürecek geleceği de Âlî'nin bildiklerini aratmayacak kadar kanlı ve karanlıktır.

Veba Tarihi

Tarihin İmparator Iustinianos adıyla birlikte kaydettiği ilk büyük veba salgını M.S. 6. asra tekabül eder. İlk olarak Mısır'da görülen Veba, önce Filistin'e oradan da tüm dünyaya yayılır. 12 asır boyunca daha çok deniz yolculuğunu tercih edecek olan veba, sonrakilerde olacağı gibi ilk seyahatinde de önce büyük limanları ve sahil kentlerini kavurur. Yer yüzündeki nüfusu bugüne kadar yaşanan bütün doğal felaketlerden ve savaşlardan (dünya savaşları da dahil) daha fazla belirleyecek olan² ilk veba fareleri iki yıl içerisinde İstanbul'a ulaşır. Antakya'yı tamamen yerle bir eden 628 depreminin yaralarını sarma çabasındaki İstanbul, birkaç ay sonra Antakya'yı aratmayan sahnelere şahitlik eder. Hastalığın zirvede olduğu aylarda günlük ölü sayısının binleri geçtiği İstanbul adeta bir toplu mezara dönmüştür. Galata'daki gözetleme kulelerinin çatılarına kadar ceset dolduğu, şehrin üzerine çöken ölüm kokusu ve sürekli gördükleri hayaller nedeniyle insanların kendilerini denize attıkları bu salgında, ölü gömülecek yer kalmadığı için cesetlerin üst üste kayıklara yığılarak denize bırakıldığı rivayet edilir³.

Batılıların “Kara Ölüm” dedikleri, tarihin en büyük veba salgını ise 14. yüzyılın ortalarına doğru yaşanır. 700 yıl öncesinde Mısır'dan hareket edip önüne çıkan her şeyi telef ederek Orta Asya'ya giden veba, bu kez aynı güzergahı kullanarak geri döner. Hazar'ın kuzey

¹ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Vâridatü'l-Enika*, Hazırlayan: Kudret Altun, (A. Atilla Şentürk – Hatice Aynur, Metin Bankası, 1 Temmuz 2004 Versiyonu).

² Şevket Pamuk, “Kara Ölüm Orta Doğuda”, *Tarih ve Toplum*, C.VII, S.40, Nisan 1987, s.41.

³ Iustinianos vebasının İstanbul'daki yankıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Prokopius, *İstanbul'da İsyân ve Veba*, Çeviren: Adil Calap, Lir Yayınevi, İstanbul 2002, s.237-246.

ve güneyinden geçip İstanbul'a oradan da Memluk yönetimindeki Mısır'a ulaşır. 1348-1349 yıllarında Kahire caddeleri yalnızca cenazelerin taşındığı kanallar görünümündedir. Tabut ve kefen ihtiyacı karşılanamaz, cesetler bulunabilen her şeyle, hatta evlerden sökülen kapı ve pencerelerle taşınarak toplu halde Nil'e atılır. Cenaze namazları camilerin dışında kılınmak zorundadır, çünkü cami avluları namazı kılınacak cenazelerle doludur. Namaz sonrasında cenazelerini kaybeden cenaze sahipleri, sahipsiz cenazelerden birini defnederek son görevlerini yerine getirirler⁴.

Akdeniz'deki Hayalet Gemiler

14. asırdan itibaren Müslüman ve Hıristiyan şehirlerinin gâh görünüp gâh kaybolan ama her geldiğinde binlerce can almadan doymayan dâimî misafirdir veba. Özellikle Akdeniz kıyılarındaki kentler, tamamı ahşaptan imal edilen gemilerin taşıdığı mikropla sık sık istilaya uğrarlar. Salgın dönemlerinde her hangi bir limandan demir alan her hangi bir geminin, yolcu ve mürettebat sayısını koruyarak bir başka limana ulaşması mümkün olmaz. İçinde vebalı bulunmasından şüphelenilen bazı gemiler pek çok limanda uygulanan emniyet tedbirlerince kıyılardan uzak tutulur. Hatta son süvarisini de vebanın pençesine teslim ederek açık denizlere sürüklenmiş hayalet gemilere korsanlar dahi ilişmezler.

1900 km.'lik Karantina Sınırı

İzmir, Gelibolu ve İstanbul gibi limanlara doğal seyriyle ulaşan veba mikrobi, Anadolu ve Rumeli'deki vilayetlere de bu limanlardan gönderilmiş gıda ve giyecek malzemesiyle erişir. Deprem, yangın, sel, çekirge istilası gibi doğal afetlerle boğuşan ve bu yüzden her zaman kıtlık tehdidi altında bulunan illerde, bütün bulaşıcı hastalıklar gibi veba da rahatça yayılma imkanı bulur. 1720'lere kadar Lyon, Napoli, Barselona, Venedik, Cenova vb. Avrupa kentleri de Osmanlı şehirleriyle birlikte vebaya yüz binlerce kurban verirler. 1720'de Marsilya'da görülen ve şehir nüfusunun yarısını (50.000 kişi) yok eden son büyük salgından sonra Kuzey ve Orta Avrupa'dan başlamak üzere veba Hıristiyan dünyasından çekilir. Bunda özellikle İtalyanların aldığı sıkı yalıtım tedbirlerinin (karantina da İtalyanca bir kelimedir) ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğunca Osmanlı sınırına çekilen 1900 km.lik karantina sınırının (cordon sanitaire) büyük payı vardır. 1728'de başlatılan ve 145 yıl süreyle sürdürülen karantina sınır geçiş sisteminde, bölgedeki Slav köylülerine her yıl 5 ay zorunlu askerlik uygulanarak 4000-7000 asker kullanılmıştır⁵. Sınırın konulmasından itibaren Osmanlı ile Avrupa devletleri arasındaki ticari ve diplomatik ilişkileri belirleyen unsurlardan biri de artık Osmanlı topraklarında var olup Batıda bulunmayan vebadır!

İstanbul'da Veba Dehşeti

⁴ Bu yıllarda Kahire'de yaşananlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı", *Tarih ve Toplum*, C.VII, S.40, Nisan 1987, s.42-48.

⁵ M. W. Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba", Çeviren: Nemciye Alpay, *Tarih ve Toplum*, C.VII, S.39, Mart 1987, s.29.

Alınan önlemler sayesinde Avrupa'ya dış geçiremeyen veba, 18. asırda adeta bütün gücüyle Osmanlı topraklarına saldırır. Ortalama onar yıllık aralarla çıkan veba salgınları İstanbul, İzmir ve diğer şehirleri perişan eder. Dışarıda Ruslar, içeride Arap yarımadası vehhâbîleri ve Mısır kölemenleriyle uğraşan I. Abdülhamid, 1778 yazını bir başka acımasız düşmanla savaşarak geçirir! Haziran ayında tırmanan salgın iki ay boyunca her gün yaklaşık 5000 kişinin canına mal olur. Eylül ayına ulaşıncı İstanbul, bir önceki yılın Eylül ayına göre her 5 sakininden birini kaybetmiştir. 1778'in son baharı hazan sarısıyla değil, matem siyahıyla birlikte hatırlanacaktır⁶.

Tam kırk yıl sonra tahtta II. Mahmud vardır. Doğumundan yedi yıl önce gerçekleşmiş bir önceki büyük veba kıyımını kendisine anlatıldığı kadarıyla bilen II. Mahmud, babası I. Abdülhamid'den devraldığı sorunların en büyüğü "ıslahat"la uğraşırken veba farelerinin soğuk nefesiyle tanışır. Yıl, Keçecizade İzzet Molla'nın da tespitiyle 1812'dir:

Târîh-i Sâl-i Vebâ⁷

Havâyı eyledi tasmîn bir ufûnet ile
 Bekâyâ bir nice mihmân savdı çarh-ı le'îm
 Bu yıl ki sâl-i vebâdır gidip bi-emrillâh
 Bu ismle nice âdem olur cinânda mukîm
 Yazılsa her birine el verir şu târîhim
 "Na'îm-i cenneti kıldı Makâm-ı İbrâhîm" (H.1277-M.1812)

"Vebâ Yılı'nın Tarihi

Alçak felek, havayı pis bir kokuyla zehirledi⁸ ve ebedî âleme bir nice misafir gönderdi. Bu yıl vebâ yılıdır; Allâh'ın emri ile (vebâdan ölen) bir çok insan, (şehit olarak) cennet sakinlerine karışırlar. Şu tarihim, (mezar taşlarına) yazılsa her biri için yeter: (Vebâ), Na'îm cennetini Makâm-ı İbrâhîm kıldı."

Eğer şâirin arzusu yerine getirilebilse, İstanbul'da üzerine 1812 tarihli bu manzume yazılmış 200-300 bin mezarın olacağı tahmin edilmektedir. O yıl İzmir'de de durum farklı değildir. Her İzmirli, 4 yakınından birini vebaya kurban verir. Her iki şehirde de ticaret durma noktasına gelmiştir. İngiliz tüccarlar işlerini İtalya'da Livorna'ya naklederler. Vebayı müthiş

⁶ 1778 salgını hakkında bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*, Çeviren: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 51, İstanbul 1997, s. 21-25.

⁷ Keçecizade İzzet Molla, *Divân-ı Bahâr-ı Efkar*, Bulak 1255, Tarihler III. Bölüm, s. 10.

⁸ Doğu tıbbı, vebanın ana kaynağı olarak çeşitli çürümelerle zehirlenmiş ve rüzgarla getirilmiş "mikroplu hava"yı görür. Bkz. Panzac, a.e., s. 155.

bir teslimiyetle kabullenmiş olan halkın muhalefetine rağmen nihayet 1839'da Karantina Nazırlığı kurularak hastalığa karşı bilinçli ve örgütlü mücadeleye geçilir⁹.

Veba Karşısında Hıristiyanlar ve Müslümanlar

Veba, canına kast edeceği insanları Hıristiyan ve Müslüman diye ayırmadığı gibi, Müslümanlar ve Hıristiyanların da vebaya ilk yaklaşımları birbirine benzer. Eski Ahit, Allah'ın ilk olarak Davud ve Musa aleyhisselamların kavimlerine gönderdiği vebayı, o günden beri doğruluktan ve gerçekten ayrılanlara musallat ettiğini söyler. Hıristiyanlar, vebadan korunmak için Yunanistan'daki Aynaroz dağından ve Meteora manastırlarından mukaddes kalıntılar getirir; özellikle Meryem Ana, Azize Veneranda, Aziz Heralambos ve Aziz Vissarion'dan medet umarlar¹⁰.

İslâmiyet'e göre de veba Allah'tandır. Fakat Allah'ın inanmayanlara ceza olarak indirdiği bu illet, inananlar için bir mükafat; cennetin yıkılmış 360 kapısından biridir. Vebadan ölen bir Müslüman'ın şehit olacağını söyleyen Hz. Peygamber, hadislerinde adeta dört başı mamur bir karantina tarif etmektedir: *“Eğer bir memlekette veba olduğunu duyarsanız oraya gitmeyiniz. Fakat bulunduğunuz şehirde ortaya çıkarsa bu şehirden çıkmayınız, kaçmayınız”*¹¹

Avrupa'da vebalı hastaların ve hatta cesetlerinin terk edildiğini, İstanbul'da ise ayrı bir saygı gösterilerek bakım ve defin işlerinin yapıldığını yabancı gezgin ve diplomatlar kaydeder. Vebanın bir şehadet kapısı olduğuna inanan Müslümanlar, tüm şehitlerine olduğu gibi vebadan ölenlere de minnet ve hürmet duyarlar. Vebadan kaybettiği kardeşinin ardından ağlayan bir Osmanlı şairinin beklentisi, onun ahirette peygamber torunlarıyla birlikte olmasıdır:

Târîh-i Vefât-ı Mahmûd Çelebi Birâder-i Sun'î Çelebi

Hâke berâber oldu gördüm o serv-kâmet

Başıma kopdu sandım bugün benim kıyâmet

...

Haşr et Hüseyin ile sen Yâ Rab anı

Bugün müyesser oldu tâ'undan şehâdet

Sun'î¹²

⁹ Halil İncılık, “İstanbul mad. (Türk Devri)”, *DİA*, C.23, s.237.

¹⁰ Bkz. Panzac, a. e., s.162.

¹¹ Bu ve diğer veba hadislerinin metin ve tahriçleri için bkz.Ahmed Receb Muhammed, *e's-Saydaliyyetü'l-Muhammediyye*, Hazırlayan: Dr. Abi Musab Al-Barari, Dârü'l-Fazilet, Kahire, (tarihsiz), s.102-104.

¹² Sun'î, *Divan*, Hazırlayan: Halil İbrahim Yakar, (A. Atilla Şentürk – Hatice Aynur, Metin Bankası, 15 Mart 2004 Versiyonu). Zavallı taunzede Mahmud Çelebi öldükten sonra da talihsizlikten kurtulamamış olacak ki alıntıladığımız 3. mısra yazıcının azizliğine uğramış ve vezin bozulmuştur.

“O servi boylunun bugün toprakla beraber olduğunu gördüm de başıma kıyamet koştum sandım. Ya Rabbi! Sen bugün ona vebadan şehit olma kolaylığını nasip ettin, (yarın da) kıyamet gününde (peygamberin şehit torunu) Hz. Hüseyin’le birlikte dirilt”

Vebanın uğradığı Müslüman beldelerinde toplu halde esmâ-yı hüsnâ ve şifa ayetleri kıraat edilir, camilerde kesintisiz Sahîh-i Buhârî okunur. Halkın Allah’tan geldiğine inandığı vebaya karşı aldığı önlemler de daha çok vicdânîdir. Leyleklerin vakitsizce ayrılmaları vebanın gelişine yorulur¹³. Güvercinin kendiliğinden gelip yuva kurduğu bir haneye vebanın ilişmeyeceğine inanılır. Yine korunmak için hoş kokulu tüsüler yakılır, boyunlara rummanî denilen kızıl yakut asılır. Vebaya yakalanan ve hayaller görmeye başlayan hastaya da yakut tozundan imal edilmiş macunlar yedirilir¹⁴. XIV. yüzyıl şâirlerinden Ahmedî, kainatın sırlarını anlattığı tasavvufî bir manzûmesinde yakutun vebaya iyi gelişinden de bahsetmektedir:

Peleng zahmına bevl eylediği mûş nedir
Vebâya olduğu yâkût dâfi‘-i âsâr¹⁵

“Panter yarasına fare idrarının iyi gelişi ve veba izlerini yakutun silişi (bilir misin ki) nedir/nedendir?!”

Bu zalim hastalığın şiirle olan ilgisi yukarıda andığımız dizelerle ya da tezkirelerde kaydedilmiş onlarca veba maktulü şâirle sınırlı değildir elbette. Manzum-mensur pek çok edebî eserde vebayla ilgili acı dolu satırlara rastlamak mümkün. Fakat bir hayli iç karartıcı olmak zorunda kalan bu yazıyı nispeten eğlendirici veba dizeleriyle tamamlamak için veba katliamlarına şahit olmamış şâirlere müracaat etmek gerekiyor. İşte 20. asrın başlarında vefat eden ve Âsaf mahlasıyla şiirler yazan hânedân üyesi Dâmâd Mamud Celâleddin Paşa’nın, donanmayı Haliç’te çürümeye terk etmiş bahriye nazırına bir vebalı fare (mûş) gönderdiği kıt‘ası:

Uğrarsa vebâ râhın eğer semt-i Halîce
Bir mûş ile Tersâneye git ref‘-i hicâb et
Al cânını Hak aşkına ol Nâzır-ı Bahrin
Bin eylediğin cürme bedel bir de sevâb et¹⁶

¹³ Kemaleddin Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevân Tercemesi 1-2*, Hazırlayan: Kadir Meral, Çelik Yayınevi, İstanbul 1997, s. 243.

¹⁴ Dil râst kon ez-belâ meyendiş
Yâkût hor ez-vebâ meyendiş

Nizâmî

“Gönlünü sağlam tut, belâdan korkma. Yakut ye, vebâdan korkma!”

Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Hazırlayan: Cemal Kurnaz, TDVY, Ankara 1992, s. 432.

¹⁵ Ahmedî, *Divan*, Hazırlayan: Yaşar Akdoğan, (A. Atilla Şentürk – Hatice Aynur, Metin Bankası, 15 Mart 2004 Versiyonu).

“Ey vebâ! Yolun eğer Haliç semtine uğrarsa bir fare ile Tersâne’ye git, (yüzündeki) perdeyi kaldır, (çekinme). Allah aşkına o Bahriye Nazırı’nın canını al (ve böylece) eylediğin binlerce günaha karşılık bir sevap işle!”

Gemilere binerek dünyanın her yerine yüzyıllar boyunca ölüm taşıyan veba farelerini artık hiçbirimiz hatırlamıyoruz. Umarız insanlık, kanser ve AİDS’i unutmak için de yüzyıllarca beklemek zorunda kalmaz.

¹⁶ Ahmed Bedevî Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakkî*, Tan Matbaası, İstanbul 1948, s. 231.